

3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС. СІМЕЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО.

УДК 347.453

Іван Калаур,

доктор юридичних наук, доцент, завідувач
кафедри цивільного права і процесу
Тернопільського національного
економічного університету

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ДОГОВОРУ НАЙМУ

Досліджено поняття договору найму у законодавчих актах XVIII-XXI ст., які регулювали цивільні відносини на українських землях. Визначено місце та значимість цієї договірної форми у різні періоди розвитку майнового обігу.

Ключові слова: договір найму, оренда, прокат, лізинг, найм права.

Калаур И. Р.

История становления и развития договора найма

Исследовано понятие договора найма в законодательных актах XVIII-XXI в., которые регулировали гражданские отношения на украинских землях. Определено место и значение этой договорной формы в разные периоды развития имущественного оборота.

Ключевые слова: договор найма, аренда, прокат, лизинг, аренда прав.

Kalaur I.

The history of the development and lease agreement

This work investigated the concept of the contract of employment in the legislation XVIII-XXI vv to regulate civil relations in Ukrainian lands. Determined, the place and importance of this contractual form in different periods of development of property turnover.

Keywords: contract hire, lease, rental, leasing, rental rights

Постановка проблеми. Конституційний принцип свободи підприємницької діяльності дозволяє залучати різноманітні соціально-економічні механізми формування майнової основи її здійснення. Безперечно, з погляду економічної ефективності рентабельним є використання основних фондів виробничого призначення на праві власності, проте це не завжди зручно і можливо. Саме тому існував та існує орендний тип підприємництва як альтернативний спосіб вирішення господарських завдань.

В юридичному аспекті відносини передавання майна у користування опосередковуються договором, який у ЦК України називається договором найму. Його легальна дефініція визначена у ст. 795 ЦК України, відповідно до якої за договором найму (оренди) наймодавець передає або зобов'язується передати наймачеві майно у користування за плату на певний строк.

Метою є дослідження поняття договору найму та сфери застосування цієї договірної конструкції у Стародавньому Римі та на етапах кодифікації цивільного законодавства на українських землях.

Виклад основного матеріалу. Договір найму – це класична договірна конструкція, що має багатовікову історію існування і є традиційною для всіх правових систем. У стародавніх пам'ятках історії, які

© Іван Калаур, 2016

збереглися до наших часів, зокрема у розшифрованих папірусах і написах на стінах пірамід Стародавнього Єгипту (датовані II тис. до н. е.), знайдено записи, які засвідчують домовленості про найм робочої худоби (ослів), рабів, земельних ділянок, які надавалися фараоном [1, с. 65].

У Законах царя Хаммурапі, які появилися близько 1800 р. до н. е., знайдено біля 20 статей, що регулювали відносини найму земельних ділянок (полів), садів, жилого будинку, річкових суден, робочої худоби [2, с. 7–17].

Прототип сучасного інституту найму був розроблений у Стародавньому Римі. Як окрема договірна конструкція договір найму у римському приватному праві був сформований у глибокій давнині і протягом багатьох століть не змінювався, він весь час визначався як один (без особливих модифікацій) договір *locatio-conductio*. Дещо загадкова його назва пояснюється просто: першочергово основним предметом договору найму були домашні тварини і раби, господар наймодавець розміщав (*locare*) предмет для показу на базарі, а тимчасовий володілець-наймач забирав (*conducere*) з собою [3, с. 34].

Договором найму *locatio-conductio* була охоплена доволі широка сфера відносин найму, включаючи найм речей, послуг та робіт. Саме через те після слів *locatio-conductio* додавали або слово *regum*, для вказівки на найм речей, або *operarum* для вказівки на найм послуги, або *operis* (*operas faciendi*) для вказівки на найм роботи. Отже, римське право знало загальний договір найму (*locatio-conductio*), до складу якого включалося три основні договори: *locatio-conductio regum* (найм речей), *locatio-conductio operarum* (найм послуг), *locatio-conductio operas* (найм робіт чи підряд). [4, с. 445–446]. Спільним між цими трьома видами найму було те, що одна сторона зобов'язувалася надати другій стороні користування відповідним об'єктом, а остання – сплатити першій стороні за користування визначену грошову винагороду [5, с. 380].

З часом відмінність вказаних видів найму і неоднакова їхня юридична природа (зокрема, між наймом речей і наймом роботи, де взагалі немає елементу користування) стали зрозумілими і для римських юристів, тому пізніше термін *locatio-conductio* не застосовувався до найму робіт, а стосовно послуг використовувався обмежено [3, с. 34].

Таким чином, прототипом сучасного договору найму (оренди) в римському праві був договір найму речей, під яким розумівся такий договір, за яким одна сторона (наймодавець, *locator*) зобов'язувалася надати іншій стороні (наймачу, *conductor*) одну або кілька визначених речей для тимчасового користування, а інша сторона зобов'язувалася сплачувати за користування цими речами певну винагороду (*merces*, *rencia*) і по закінченню користування повернути речі у цілісності. Об'єктом *locatio-conductio rei* могли бути будь-які рухомі або нерухомі речі, в тому числі тварини і раби. Єдиною вимогою було те, що рухомі речі мали бути неспоживчими, оскільки в протилежному випадку був би не виконуваним обов'язок наймача повернути по закінченню найму ту саму річ, яку він отримав за договором [6, с. 93].

В подальшому з розвитком права континентальної Європи змінювалися певні деталі правового регулювання найму, а його основи залишалися незмінними до наших днів [7, с. 120]. Таким чином, досвід римських юристів поклав початок формуванню сучасного законодавства в цій сфері [8, с. 166].

Аналіз кодифікованих актів, які були розроблені та діяли на землях Наддніпрянської України, доводить, що в них не було легальної дефініції договору найму, проте йшлося про договір як підставу виникнення правовідносин користування чужим майном. Так, для прикладу, у Главі 15 «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., що мала назву «О имениях и вещах, которые в наем или откуп даются», говорилося наступне: «Кто бы свои недвижимые имения кому ... по каким скрокам уплачивать договоренных на сколько год, или месяцев пустил в наем, за контрактом, или договорным письмом, такой контракт за право почитан, и во всем по силе изображенных в нем договорных обязательств между обоими сторонами содержан быть имеет, а которая б сторона противно в чем тому контракту поступила, и от сего произошли б другой стороне какие убытки, те опой награждать, и по контракту во всем непременно исполнение учинить должна; то же разумеется и о словесном при свидетелях договоре в найме каких-нибудь недвижимых, или движимых имений и вещей» [9, с. 585].

Слід помітити, що розглянуте нами правило поведінки того часу не розкриває сутності зобов'язань з передання майна у користування, однак вказує на притаманні їм особливості – строковість й платність, а також обов'язковість для кожного із учасників цих відносин взяти на себе зобов'язань та виконання ними своїх обов'язків в натурі попри відшкодування заподіяної шкоди контрагенту.

Подібну ситуацію можна відслідкувати у наступних за хронологією кодифікованих актах: Зібраннях малоросійських прав 1807 р., Зводі законів цивільних Російської імперії 1832 р., Зводі місцевих законів західних губерній 1837 р. У кожному із них правове регулювання відносин найму було виокремлено в окрему главу. Проте відносини найму окремих видів майна, зокрема приміщень для казенних закладів, ді-

лянок узбережжя для облаштування пароплавних пристаней, регулювалися іншими нормативними актами («Уставом Строительным», «Уставом Путей Сообщения» та ін.).

Положення вказаних кодифікованих актів визначали строк, форму, особливості укладання та виконання договору найму. Важливо зауважити, що законодавець того часу встановив тріаду умов, за якими необхідно було досягти згоди при укладанні договору найму, зазначаючи у ст. 1691 Зводу законів цивільних Російської імперії наступне: «При найме или содержании частных имуществ надлежит определить предмет найма или содержания, срок и цену оного. Сверх сего допускаются всякие другие произвольные условия, законам не противные, както: права и обязанности хозяина и наемщика, правила пользования имуществом, ответственность за ущерб, порчу и саму гибель оного, и т. п.» [10, с. 180]. Предметом договору найму могло бути як рухомі так і нерухомі речі.

Нормативне визначення договору найму появилось у проекті Цивільного уложення 1905 р. Відповідно до ст. 1815 вказаного правового акту, «за договором майнового найму наймодавець зобов'язується надати наймачу тимчасове користування визначеним майном за домовлену винагороду» [9, с. 603]. Такою редакцією, де акцент зроблено на набутті користування чужим майном, розробники проекту намагалися відобразити економічну сутність найму, яка проявляється у реалізації за плату не самої речі, а її споживчої вартості.

Однак легальна дефініція – не єдина новела Цивільного уложення стосовно правового регулювання відносин найму. Водночас законодавець розширив предмет договору майнового найму, включивши у його коло, традиційно, рухомі і нерухомі речі, а також і права, які приносили дохід (ст. 1816). Підґрунтям такого законодавчого нововведення послужили доктринальні напрацювання щодо розуміння сутності поняття «користування чужим майном». Яскравим прикладом цього є слова Д. Мейера про те, що «відкупна система дозволяє найм права – речі безтілесної, зазвичай права виключного, користування яким можна набути тільки за допомогою якого-небудь договору, і є інтерес у набутті цього користування. Через те необхідно прийняти, що будь-якого роду майно, яке надає всяку можливість користування, може бути предметом договору найму, і для поняття користування не так важливо, щоби наймач безпосередньо користувався найнятим майном, задовольняючи цим яку-небудь свою потребу, лиш би тільки він зміг здобувати з майна для себе яку-небудь вигоду» [11, с. 262].

На землях Західної України легальне поняття договору найму зустрічаємо у Галицькому цивільному кодексі 1797 р. Його Глава VII, яка має назву «Про найм», починається із норми про те, що подібно тому, як річ можна придбати з допомогою міни або купівлі-продажу, так і користування чужою річчю можна набути за плату (п. 219 Книги III). Значимість цієї норми, передусім, полягає у тому, що вона на рівні кодифікованого акту поряд із споживчими і неспоживчими речами визначила споживчу вартість неспоживчої речі об'єктом товарно-грошових відносин. Ця концепція знайшла своє продовження у визначенні договору найму, за яким «набувається користування чужою неспоживчою річчю на визначений строк і за визначену плату, і ця річ використовується або сама по собі, без виконання будь-якої праці, або може бути корисною тільки з прикладанням праці і старань» (п. 220 Книги III). Звертаю увагу також на той факт, що у наведеній дефініції законодавець, поруч із особливостями договору найму, вказує на способи користування чужими речами, які зумовлені їхніми властивостями. Так, в одних випадках в найм може передається річ, «яка корисна сама по собі», в інших випадках користування річчю здійснюється «шляхом активних дій». Проте таке розмежування здійснювалося в межах однієї договірної конструкції і не спричиняло видозміни договору найму того часу.

Предметом цього договору могли бути як рухомі так і нерухомі речі, а також права і сервітути. Також у Галицькому кодексі йдеться про найм послуги, як окреме правове явище, відмінне від договору найму речей.

На відміну від розглянутого кодифікованого акту, Загальне цивільне уложення Австрійської імперії 1811 р. розмежовувало договір найму речі, «яка придатна для використання без подальшої обробки», називаючи його просто наймом, та найм речі, яка «може бути використана тільки опосередковано прикладанням праці та старань», який називався орендою. Обидва договори були різновидами одного договору, «за яким хто-небудь отримує у користування неспоживчу річ на відомий строк і за визначену плату», що мав назву «договір майнового найму» (1090 Глави 25).

Власнику було дозволено передавати в найм свої рухомі і нерухомі речі, а також і його права (п. 1093 Глави 25).

У період радянської доби, при всіх кодифікаціях цивільного законодавства, норми про договір майнового найму неодмінно були включені у Цивільні кодекси, і вказаний договір вважався самостійним ви-

дом цивільних договірних конструкцій. Проте, в різний час економічне значення найму як зменшувалося (у 30–40-і роки, в період будівництва індустріальної економіки і воєнний період), так і зростало (у 20-і роки – в період НЕПу, і в другій половині 80-х років – період перестройки) [8, с. 166].

Перший радянський Цивільний кодекс УСРР 1922 р. відносини тимчасового оплатного користування чужим майном опосередковував договірною формою, що мала назву «договір про наймання майна», якому була приурочена Глава III. Відповідно до ст.152 вказаної глави «По договору про наймання майна одна сторона (наймодавець) зобов'язується надати іншій (наймачеві) майно за певну винагороду для тимчасового користування» [10, с. 698]. У цій главі зустрічаємо також терміни «оренда будинків і підприємств» та «найм житлових приміщень». Однак, різна термінологія не була зумовлена легальною видозміною договору найму і застосовувалася лише в окремих нормах, що визначали особливості найму вказаних видів майна. В ст.152-179 ЦК УСРР 1922 г. договір найму «конструювався з розрахунком на оплатне користування майном будь-яких видів, включаючи житлові приміщення» [12, с. 89].

У наступних кодифікованих актах радянського періоду (Основах цивільного законодавства Союзу РСР та союзних республік 1961 р., й Цивільному кодексі УРСР 1963 р.) поняття договору майнового найму залишалось незмінним, проте у нормативно-правових актах, юридичній літературі та договірній практиці одночасно використовувалися поняття «оренда» і «прокат». Цивілістична доктрина того часу розцінювала ці поняття як рівнозначні, зауважуючи про те, що існує відповідна специфіка у деталях правового регулювання відносин тимчасового оплатного користування окремими видами майна [13, с. 97].

Договір майнового найму застосовувався, у переважній більшості, у відносинах між соціалістичними організаціями та у відносинах між організаціями і громадянами. У першому випадку передання майна у тимчасове користування за плату могло бути зумовлене основними завданнями відповідної юридичної особи, або мало епізодичний характер. Так у «Положеннях про підприємства» було передбачено, що будівлі і споруди, виробничі, складські і інші приміщення, які закріплені за підприємствами і тимчасово не використовуються, а також обладнання та транспортні засоби, які теж не використовуються, можуть здаватися в оренду іншим підприємствам та організаціям.

У відносинах між організаціями і громадянами договір майнового найму мав значущу дієвість в сфері прокатного обслуговування населення. Значно менше використовувалося у порядку найму соціалістичними організаціями майно громадян.

Щодо відносин між громадянами, укладання договору майнового найму не заперечувалося, проте важливого значення йому не надавалося, «оскільки передання одним громадянином свого майна у тимчасове користування іншому зазвичай відбувається при такій степені приятельської близькості, яка, як правило, виключає відплатність, що є обов'язковим елементом договору майнового найму» [14, с. 237].

Аналіз положень розглянутих вище кодифікованих актів доводить, що договір майнового найму у радянський період «в основному відповідав традиційному розумінню, яке було закладене ще у дореволюційні часи. Специфіка відносин, що склалися у суспільстві в радянський час, спричинила певний відбиток на цей договірний інститут. І незважаючи на те, що не всі зміни, які мали місце у правовій регламентації договору майнового найму, були позитивними, багато з них відповідали вимогам того часу і були безумовним просуванням по шляху удосконалення регулювання вказаного договору» [15, с. 26].

Завершальним етапом розробки вітчизняного законодавства щодо договору найму послужило прийняття у 2003 р. Цивільного кодексу України, у якому «...запроваджено принципово новий підхід у регулюванні правових відносин у сфері цивільного обороту та багато новел щодо врегулювання відносин, пов'язаних з переданням майна в оплатне строкове користування» [16, с. 62].

У ЦК України правовому регулюванню договірних відносин найму приурочена глава 58 Цивільного кодексу України, структура якої побудована за класично пандектною системою, що властива структурі Цивільного кодексу в цілому. У § 1 вказаної глави законодавець визначає загальні положення про договір найму (оренди). Необхідність їхнього моделювання зумовлена наступними факторами: по-перше, окремі види орендних відносин мають свої особливості, які спричинені видом орендованого майна, метою його використання та суб'єктом складом даних відносин. Як правило, особливості укладання та виконання того чи іншого договору найму (оренди) передбачені законом, про що вказано у ч. 2 ст. 759 Цивільного кодексу України. Однак, незважаючи на наявність у кожного виду своїх особливостей, всі вони є елементами одного типу договірних відносин – відносин з передання майна на платній основі у тимчасове користування, а тому повинні мати єдину правову основу. Її функції виконують загальні положення про найм (оренду), які мають уніфікований характер і можуть субсидіарно застосовуватися до регулювання всіх видів

договірних відносин найму. Такий підхід звільнив законодавця від необхідності кожен раз відтворювати у Цивільному кодексі одні і ті ж норми у параграфах, що присвячені окремим видам договору найму.

По-друге, загальні положення про найм (оренду) застосовуються при регулюванні договірних відносин найму, для яких законодавством не встановлені особливості укладання та виконання договору.

По-третє, загальні положення про найм (оренду) є базовими і регулюють відносини передання майна у тимчасове користування за плату. Проте законом передбачена можливість їх застосування до відносини безоплатного користування майном. Зокрема, у ч. 3 ст. 827 Цивільного кодексу України передбачена можливість застосування положень гл. 58 цього кодексу до договору позики, який опосередковує відносини безоплатного передання речі в користування протягом певного строку.

Наступні 2–6 параграфи гл. 58 містять спеціальні норми, які регулюють окремі договори найму (прокат, найм (оренда) земельної ділянки, найм будівлі або іншої капітальної споруди, найм (оренда) транспортного засобу, лізинг). Водночас, спеціальні положення щодо врегулювання окремих договорів найму (оренди) можуть встановлюватися і в інших законодавчих актах. Такий підхід зумовлений тим, що з погляду ефективного правового регулювання головне – чітко виділити особливості відповідних договорів і забезпечити їхнє адекватне регулювання з допомогою спеціальних правил, які виключають можливість застосовувати кореспондуючі їм загальні положення про договір оренди [5, с. 491].

У порівнянні з правовим порядком найму радянського періоду, новелами ЦК України є використання законодавцем у назві Глави 58 ЦК України та у легальному визначенні договору найму словосполучення «найм (оренда)», а також включення до предмету договору найму майнових прав.

У вітчизняній юридичній науці з приводу словосполучення «найм (оренда)» склалися два погляди. Одні науковці вважають, що Цивільний кодекс вирішив тривалий теоретичний спір, який існував у науці цивільного права щодо співвідношення понять договорів «оренди» та «найму», встановивши, що ці поняття є тотожними [17, с. 235]. Застосування то одного, то іншого терміну пов'язане не стільки з відмінностями цих договорів, скільки з практикою найменування їх у певних сферах (так, орендою традиційно називають відносини з використання державного і комунального майна) [18, с. 345]. Інші дослідники розглядають поняття «оренда», «лізинг», «прокат» такими, що позначають однотипні за своєю юридичною природою договори, кожен з яких має певні особливості, зумовлені предметом договору [19, с. 56]. Традиційно термін «оренда», вважають вони, використовується для підкреслення підприємницького характеру використання майна [20, с.157]. Передумовою таких міркувань було законодавче визначення «оренди» до прийняття Цивільного кодексу України. Таку ж позицію зайняв і Вищий господарський суд України [21].

Сьогодні поняття договору оренди визначено у ст. 283 Господарського кодексу України. Відповідно до цієї статті, за договором оренди одна сторона (орендодавець) передає другій стороні (орендареві) за плату на певний строк у користування майно для здійснення господарської діяльності. Як бачимо, акцент у дефініції зроблено на меті користування майном – для здійснення господарської діяльності, тобто діяльності, яка здійснюється у сфері суспільного виробництва (і ніяк не у сфері особистого споживання). Дана особливість договору оренди послужила причиною визначити предметом цього договору – майно виробничо-технічного призначення (або цілісний майновий комплекс), що не втрачає у процесі використання своєї споживчої якості.

Співставляючи визначення договору найму, що подане у ст. 759 ЦК України та договору оренди, яке визначене у ст. 283 ГК України, приходимо до висновку, що обидва вони опосередковують відносини з предання майна у користування, проте цариною договору оренди є господарська діяльність, при здійсненні якої майно використовується на підставі вказаного договору. Таким чином, првові категорії «найм» і «оренда» співвідносяться як родові і видові поняття. Законодавчим доводом цьому служить назва ст. 759 ЦК України «Договір найму».

Висновки. Підсумовуючи зроблене дослідження основних етапів становлення та розвитку інституту найму, приходимо до висновку, що упродовж історії людства незмінною залишається мета укладання договору найму, проте змінювалася сфера його застосування.

Сьогодні вказана договірна конструкція опосередковує різні сфери майнового обігу споживчої вартості майна. Вона забезпечена ефективною і водночас адекватною тенденціям розвитку суспільних відносин у сфері використання майна правовою регламентацією, в основі якої лежать положення ЦК України. У цьому кодифікованому акті гармонійно поєднані класичні положення про договір майнового найму, які апробовані багатоміліонною практикою їх застосування, та нові правила поведінки, що зумовлені стрімким розвитком ринкових відносин у нашій державі.

Список використаної літератури

1. Лурье И. Очерки древнеегипетского права XVI-X – в. в. до н. э. / И. Лурье. – Л., 1960. – 357 с.
2. Хачатуров Р. Источники права. / Р. Хачатуров. – Тольятти: ИПП «Акцент», 1996. – Вып. 1. – 512 с.
3. Кокоева Л. Основные проблемы гражданско-правового регулирования арендных отношений : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.03 / Л. Кокоева. – Саратов, 2004. – 452 с.
4. Римское частное право : учебн. / под ред. проф. И. Новицкого и проф. И. Перетерского. – М., 1996. – 448 с.
5. Брагинский М. Договорное право. Книга вторая: Договоры о передаче имущества / М. Брагинский, В. Витрянский. – М. «Статут», 2001. – Изд. 3-е. – 800 с.
6. Договірне право України. Особлива частина : навч. посіб. / Т. Боднар, О. Дзера, Н. Кузнєцова [та ін.]; за ред. О. Дзери. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 1200 с.
7. Цивільне право України : підруч. : у 2 кн. / О. Дзера, Д. Боброва, А. Довгерт [та ін.]; // за ред. О. Дзери, Н. Кузнєцової. – 2-е вид., допов. і перероб. – К. : Юрінком Інтер, – 2005. – Кн. 2. – 640 с.
8. Е. Абрамова, Н. Аверченко, Ю. Байгушева. Гражданское право: учебн. : в 3-х т. Т. 2. Ч. 1., 2010.
9. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях / Ю. Білоусов, І. Калаур, С. Гринько [та ін.] за ред. Р. Стефанчука, М. Стефанчука. – К. : Правова єдність, 2009. – Т. 1. – 1168 с.
10. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях / Ю. Білоусов, І. Калаур, С. Гринько [та ін.] ; за ред. Р. Стефанчука, М. Стефанчука. – К. : Правова єдність, 2009. – Т. 2. – 1240 с.
11. Мейер Д. И. Русское гражданское право : в 2-х ч. Ч. 1. / Д. И. Мейер. – М. : Статут, 1997. – (Классика российской цивилистики).
12. Иоффе О. С. Развитие цивилистической мысли в СССР : Ч. 2. / О. С. Иоффе. – Ленинград : Из-во Ленинградского ун-та. – 1978. – 174 с.
13. Красавчиков О. Советское гражданское право : в 2-х т. Т. 2. / О. Красавчиков. – М. : «Высшая школа». – 1968. – 520 с.
14. Иоффе О. Обязательное право / О. Иоффе. – М., 1975. – 880 с.
15. Еремкина Т. Договор аренды и его роль в гражданском обороте : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Т. Еремкина. – М., 2008. – 169 с.
16. Хуторян Н. Нове в правовому регулюванні договору найму (оренди) за цивільним кодексом України / Н. Хуторян // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – №1,2(9,10). – С.62–66.
17. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар : у 2.Ч. / за заг. ред. Я.М. Шевченко. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – Ч. 2. – 896 с.
18. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 Т. – 2-е вид., перероб. і доп. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової, В. В. Луця. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – Т. 2. – 1088 с.
19. Цивільне право України: Академічний курс : підруч. : у 2-х Т. / за заг. ред. Я. М. Шевченко. – Т. 2. Особлива частина. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 408 с.
20. Цивільне право України: підручн. : в 2-х Т. Т. 2. / за ред. доктора юрид. наук, проф. Є. О. Харитонова; канд. юрид. наук Н. Ю. Голубєвої. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2008. – 87 с.
21. Постанова Вищого господарського суду України від 15 січня 2009 р. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.reyestr.court.gov.ua>.

Стаття надійшла до редакції 25.11.2016.